

УДК 338.012 (075)

М. М. Стрішенець,

д. і. н., професор, член правління,

ГО "Інститут економічних та еколого-енергетичних досліджень"

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-7224-927X>

О. М. Павлова,

д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки підприємництва та маркетингу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8696-5641>

К. В. Павлов,

д. е. н., професор, професор кафедри економіки підприємництва та маркетингу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2583-9593>

А. В. Сур'як,

к. е. н., доцент, доцент кафедри економіки підприємництва та маркетингу,

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-9941>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.7-8.62

ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ У ПОГЛЯДАХ М.П. ДРАГОМАНОВА

M. Strinzenets,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Board,

NGO "Institute for Economic and Ecological and Energy Research"

O. Pavlova,

Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics,

Entrepreneurship and Marketing, Lesya Ukrainka Volyn National University

K. Pavlov,

Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economics,

Entrepreneurship and Marketing, Lesya Ukrainka Volyn National University

A. Suriak,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department

of Economics, Entrepreneurship and Marketing, Lesya Ukrainka Volyn National University

DIAGNOSTICS OF SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN UKRAINE IN THE VIEWS OF M.P. DRAHOMANOV

В статті досліджуються думки українського вченого і громадського діяча Драгоманова М.П. з питань соціально-економічного розвитку суспільства. Стаття присвячена аналізу соціально-економічних поглядів видатного українського вченого, публіциста і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895). В даній науковій праці розглянуто основні ідеї Драгоманова щодо проблем розвитку української суспільності, її економічної самостійності, соціальної справедливості, демократизації та національної самоідентифікації. Зокрема, акцентується увага на концепції українського соціалізму, яку розробив Драгоманов як альтернативу царському самодержавству та капіталістичному експлуатаціонізму. Також розглянуто вплив Драгоманова на формування української наукової думки, культурно-освітнього руху та політичної опозиції в Російській імперії та за її межами. Доведено, що соціально-економічні погляди Драгоманова мали високий теоретичний рівень, передбачають перспективи розвитку української національно-державної ідеї та залишаються актуальними для сучасності. Вивчаються наукові здобутки відомого українського вченого і громадського діяча М.П. Драгоманова. Досліджується розроблення ним вчення про народне господарство. Основою його виступають громади (общини). Заводи і фабрики, підприємства належать робітничим громадам, земля і продукція сільськогосподарського виробництва — сільським. Перехід до такого господарювання здійснюється еволюційним (не відкидався і революційний) шлях: створення асоціацій, спілок, товариств, кооперативів, організація самоврядних структур управління тощо. Першочерговим завданням виступало завоювання полі-

тичних свобод і здійснення на їх основі глибоких соціально-економічних перетворень. Від так, Драгоманов Михайло Петрович розробив вчення про народне господарство, поклавши в його основу звільнення народу самим народом. Важливою умовою успішного розвитку господарства вважав створення громад (общин), визначив комплекс умов, необхідних для їх роботи: організація спілок, асоціацій, товариств, кооперативів, самоуправління, вільна торгівля, грошовий обіг тощо. Вчений визначив вимоги до проводирів (керівників, організаторів), їх науково-теоретичної та практичної підготовки, зокрема оволодіння економічними знаннями. Вважав корисним зробити переклади творів відомих європейських економістів. Це допомогло б народу краще зрозуміти причини тяжкого економічного становища та визначити кроки щодо його поліпшення. Скасування кріпацтва у Росії в 1861 році оцінюється вченим як позитивний акт, котрий прискорює розвиток капіталістичних відносин, продуктивних сил та сприяє науково-технічному прогресу. Майбутнє суспільства пов'язується із демократичним устроєм, основу якого складають самоврядні сільські та робітничі общини (громади) і національно-політичні утворення. Суспільно-політичний устрій вдосконалюється шляхом проведення поступових реформ (не відкидається можливість і революційних виступів, "без яких інколи не можна обійтись") та планомірним розвитком науково-технічних досягнень. Проводирі (керівники) повинні володіти людською практичною мудрістю, економічними знаннями, вбачати напрямок суспільного розвитку. Прогресивним вважається все те, що сприяє руху до свободи, утвердження права в поєднанні з вищими загальнолюдськими цінностями. Погляди Драгоманова М.П., не дивлячись на плін часу, залишаються актуальними і до нині. Вони сприяють подальшому розвитку економічної науки. Окремі положення вчення про громади втілюються на практиці в життя при створенні об'єднаних територіальних громад в Україні.

The article examines the views of the Ukrainian scientist and public figure M.P. Drahomanov on the socio-economic development of society. The article analyzes the socio-economic views of the prominent Ukrainian scientist, publicist, and public figure Mykhailo Drahomanov (1841-1895). This scientific work examines the main ideas of Drahomanov on the problems of the development of Ukrainian society, its economic independence, social justice, democratization, and national self-identification. In particular, attention is focused on Ukrainian socialism, which Drahomanov developed as an alternative to tsarist autocracy and capitalist exploitation. The influence of Drahomanov on the formation of Ukrainian scientific thought, cultural and educational movements, and political opposition in the Russian Empire and abroad are also considered. Drahomanov's socio-economic views proved to have a high theoretical level, foresaw the prospects for developing the Ukrainian national-state idea, and remained relevant. The scientific achievements of the famous Ukrainian scientist and public figure M.P. Drahomanov are studied. The development of his doctrine of the national economy is investigated. It is based on communities. Plants, factories, and enterprises belong to working communities, and land and agricultural products — belong to rural communities. The transition to such an economy is carried out evolutionarily (revolutionary ones are not excluded): creating associations, unions, societies, cooperatives, organization of self-governing management structures, etc. The primary task was to win political freedoms and implement deep social and economic transformations on their basis. Thus, Drahomanov developed the doctrine of the national economy based on the liberation of the people by the people. An essential condition for the successful development of the economy was the creation of communities (communities), and he defined a set of conditions necessary for their work: the organization of unions, associations, societies, cooperatives, self-government, free trade, money circulation, etc. The scientist defined the requirements for leaders (managers, organizers) and their scientific, theoretical, and practical training, including mastery of economic knowledge. He considered it worthwhile to translate the works of famous European economists. This would help the people better understand the causes of the difficult economic situation and identify steps to improve it. The scientist assessed the abolition of serfdom in Russia in 1861 as a positive act accelerating the development of capitalist relations and productive forces and promoting scientific and technological progress. The future of society is associated with a democratic system based on self-governing rural and working communities (communities) and national political entities. The social and political system is improved through gradual reforms (the possibility of revolutionary actions, "which sometimes cannot be avoided," is not excluded) and the systematic development of scientific and technical achievements. Leaders must possess practical human wisdom, economic knowledge, and a vision of the direction of social development. Everything contributing to the movement towards freedom, the establishment of law, and the highest human values, is considered progressive. Despite the passage of time, M.P. Drahomanov's views remain relevant to this day. They contribute to the further development of economic science. Specific provisions of the doctrine of communities are being put into practice in creating united territorial communities in Ukraine.

Ключові слова: громада, народне господарство, Драгоманов М.П., наукова спадщина, вчення, Україна, економічна думка.

Key words: community, national economy, Drahomanov M.P., scientific heritage, doctrine, Ukraine, economic thought.

ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖДИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Драгоманов Михайло Петрович — видатний український вчений, історик, економіст, соціо-

лог, філософ, фольклорист, літературний критик, публіцист, видавець, громадський діяч. Це велична, могутня постать в науці і культурі України, але, разом з тим, суперечлива". Мене критикували, — писав Драгоманов М.П., — з семи сторін горизонту" [1, с. 159]. "... мені все

моє життя доводилося полемізувати з багатьма різними партіями водночас. Не минає майже тижня, щоб я не зустрівся з спрямованою проти мене статтею" [4, с. 163]. Відчуваючи непопулярність, "не модність" своїх наукових ідей і положень він часто повторював слова французького вченого Ренана Ж.Е., який говорив, що "Для того, щоб мати слушність у майбутньому, треба в певний момент вміти бути немодним" [5, с. 183; 10, с. 245].

Незважаючи на шалену критику, Драгоманов М.П. не відступав, завжди відстоював власну позицію, мав неординарний, волелюбний і незалежний ні від кого характер. Причину такої поведінки вченого Павлик М.І. вбачав у тому, що "Драгоманов був для нашої суспільності заоригінальний, завеликий, завсесторонній, задалекоглядний... через що й нажив собі чимало ворогів серед земляків і серед чужинців" [15, с. 35-36].

Неоднозначною є й оцінка світогляду вченого, котрий формувався і проходив громадянське гартування під впливом ідей Шевченка Т.Г., Костомарова М.І., Герцена О.І., Прудона П.Ж. Вчення останнього було поширене у європейських країнах в другій половині XIX ст. і базувалося, за словами французьких дослідників Жида Ш. і Ріста Ш., на "...глибокому відчутті економічної реальності, і нині соціальна проблема формується у тих самих рамках, в яких поставив її Прудон: реалізувати справедливість у свободі" [10, с. 234]. Помітний вплив на формування світогляду Драгоманова М.П. мали й вчення соціалістів — утопістів, але провідне місце посідали ідеї Шевченка Т.Г. та Кирило-Мефодіївського товариства, які поєднували соціальні, національні й політичні аспекти суспільного життя з принципами християнської моралі. Суть свого світогляду вчений викладає у "Передньому слові" до першого збірника "Громада". Основу його складають ідеї Прудона П.Ж. із засадами громадянства. За кінцеву мету вважає отримання "...цілковитого безначальства і цілковитого громадянства" [3, с. 289].

Велика заслуга Драгоманова М.П. і у розвитку національної ідеї в Україні. Розв'язання її він пов'язував із розвитком суспільства і розглядав у контексті політичних свобод. Невтомно обстоював духовну єдність українського народу, соборність держави, говорив про національно-географічні межі України, тобто повернення в майбутньому всіх українських етнічних територій. Павлик М.І. писав, що Драгоманов М.П. прагнув "...ухопити кінець нитки, що увірвалася в нашої історії в XVIII ст."

[14, с. 179]. Єфремов С.О. підкреслював: "Для України Драгоманов справді був тим "апоСТОЛОМ" правди і науки, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко" [9, с. 470]. Франко І.Я. вважав, що після Шевченка Т.Г. Драгоманов М.П. найбільше "...зробив для свідомості національної" [1, с. 158]. "Драгоманов для нас є чимсь більшим як заслуженим чоловіком" [23, с. 27].

До інтелектуальної когорти України Драгоманов М.П. увійшов як стратег, прозорливий мислитель, дослідник прогресивного суспільного поступу [2, с. 157]. Він був активним прихильником культурно-національного просвітництва серед слов'янських народів. Цій справі вчений присвятив усе своє життя [6; 7, с. 75; 8]. У наукових працях, надрукованих багатьма європейськими мовами, торкається й окремих питань та проблем економіки. При цьому вважав за необхідність дотримуватися історичних реалій. Нинішній соціально-економічний поступ України актуалізує потребу вивчення економічних поглядів Драгоманова М.П., зокрема його вчення про народне господарство (громадівство).

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Творча спадщина Драгоманова М.П. привертала до себе увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед вітчизняних авторів можна відмітити Грушевського М.С., Кістяківського Б.М., Павлика М.І., Стрішенця М.М. Франка І.Я. та ін. [14; 15; 20—23]. Ряд праць присвячено радянськими драгоманістами, зокрема Романченком І.О., Федченком П.М. і т.д. [1; 2]. Інтерес до наукових здобутків Драгоманова М.П. посилювався в певні періоди історії, особливо у 20-і та 60-і роки минулого століття в час нетривкого ідеологічного потепління.

Переважає більшість дослідників займається вивченням головним чином історичних, філософських, соціологічних, культурологічних, літературознавчих, фольклористичних питань і проблем, досліджених ученим. При цьому слід відмітити, що нерідко абсолютизується якась одна ідея мислителя. Але вивчення соціально — економічних питань, піднятих Драгомановим М.П. на сторінках його праць, практично не розглядалося, за винятком окремих думок у межах оглядових, біографічних, літературознавчих робіт та фрагментарних згадувань в навчально — методичній літературі

[11; 12; 13]. Все це, разом взяте, і послужило підставою для вибору теми дослідження та визначення її мети.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою даної статті є вивчення творчого здобутку відомого українського вченого і громадського діяча Драгоманова М.П., визначення його засад та змісту.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

В процесі дослідження теми особлива увага зверталася на розгляд таких питань, як: формування світогляду Драгоманова М.П., його життєвої позиції та суспільної свідомості; розроблення вчення про народне господарство (громадівство), його зв'язок із сучасною стратегією розвитку об'єднаних територіальних громад; вивчення вченим становища робітників і селян після Селянської реформи 1861 року та визначення заходів по його поліпшенню; про безпосередній зв'язок між рівнем освіти народу і його соціально-економічним становищем; про оволодіння проводирами (керівниками) практичною людською мудрістю, економічними знаннями; трактування освіти як засобу формування здібностей людини до самореалізації; обстоювання вченим духовної єдності народу, соборності української держави [16, 18].

При виконанні дослідницьких завдань використовувалися положення й принципи діалектико-аналітичного та історичного методів. Перший виступав як діалог різних позицій, думок і версій, що вели до узагальнень і наближали до всебічного вивчення питання. Другий вимагав при висвітленні соціально-економічних явищ і процесів дотримуватися принципу історизму тобто конкретно — історичного підходу до аналізу фактів і подій.

Драгоманов М.П. народився 6 (18) вересня 1841 року в місті Гадяч Полтавської губернії у дворянській родині [1, с. 160]. Батько, Петро Якимович, обіймав посаду земського судді міста. Один із пращурів батька працював перекладачем (драгоманом) при уряді гетьмана Б. Хмельницького. Звідси, очевидно, і пішла назва прізвища. Мати, Єлизавета Іванівна, була дочкою сусіднього поміщика Цяцька І.М.

Родина Драгоманових виростила шестеро дітей: три сини і стільки ж дочок. Вихованням

дітей опікувався батько. Він володів кількома іноземними мовами, цікавився історією, географією і літературою. Діти зростали в демократичному середовищі, знали народні місцеві звичаї та обряди. Своєрідна педагогічна система виховання, яка виключала будь-яке насильство, сприяла формуванню у дітей високих моральних якостей. "Я дуже зобов'язаний моєму батькові, — писав Драгоманов М.П. у 1883 р. в "Автобіографічних замітках", — який розвинув у мені інтелектуальні зацікавленості і з яким у мене не було моральних незгод" [4, с. 169].

В 1849—1853 рр. Драгоманов М.П. навчається в Гадячському повітовому училищі. Після його закінчення вступає до Полтавської чоловічої гімназії. Тут захоплюється європейською літературою, виявляє нахил до гуманітарних дисциплін. Учитель історії Стронін О.М. заохочує молодого гімназиста до читання праць зарубіжних істориків, знайомить з роботами філософів західноєвропейського просвітництва [2, с. 167].

Драгоманов М.П. вивчає твори українських письменників, зокрема Котляревського І.П., Шевченка Т.Г., Куліша П.О. та ін. [19, с. 41]. Конфлікт з вихователем Казначєєвим О.І. приводить до того, що його виключають з випускного класу. На прохання видатного хірурга, анатома, громадського діяча Пирогова М.І., який здійснював опіку над Київським навчальним округом, йому було дозволено скласти іспити екстерном [1, с. 158].

Успішно здавши їх, Драгоманов М.П. у 1859 році вступає на історико-філологічний факультет Імператорського університету імені Святого Володимира у Києві. В 1863 році завершує навчання і його залишають в університеті на викладацькій роботі. Через рік він достроково захищає магістерську дисертацію з історії, працює спочатку приват-доцентом, пізніше (1870 р.) — доцентом кафедри всевітньої історії. Для вдосконалення педагогічної майстерності його відраджають за кордон. Він відвідує навчальні заклади Австрії, Італії, Німеччини та Чехії, слухає лекції відомих західноєвропейських вчених. Збагачення новими педагогічними прийомами та методами, науковими ідеями розширювало коло його наукових інтересів, сприяло виробленню своєрідної стратегії їх вирішення [17, 20, 21].

Повернувшись до Києва, Михайло Петрович долучається до роботи у новоствореному Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, очолює редакцію газети "Київський телеграф", зближається з

членами лівого крила товариства "Громада". Його діяльність викликає стурбованість і незадоволення офіційних властей. На нього сипляться доноси у різні урядові установи. Вченого звинувачують в проукраїнському настрої і в 1875 році звільняють з посади доцента університету за "неблагонадійність" та забороняють перебувати на державній службі на території Російської імперії.

В 1876 році він змушений був, разом із родиною, емігрувати за кордон: спочатку до Відня, пізніше до Женеви. За кордоном організовує роботу української друкарні, де друкуються публіцистичні, художні та наукові книги і брошури українською та кількома західноєвропейськими мовами. Займається виданням, разом з Павликом М.І. та Подолинським С.А., часопису "Громада". Ініціює видання літературно-політичного журналу "Громадський рух". За редакцією Павлика М.І. надруковано лише два примірники, але і ті були конфісковані поліцією.

В 1889 році Драгоманова М.П. запрошують до Болгарії працювати на посаді професора, зав. кафедри загальної історії Софійської вищої школи, яка пізніше реорганізувалася в університет. Тут він плідно працює як науковець. З під його пера виходить ціла низка наукових праць. Виснажлива робота, матеріальні нестатки підірвали здоров'я. Помер Драгоманов М.П. 8 (20) червня 1895 року у Софії. Тут же він і похований [14, с. 177; 23, с. 30—32].

У науково-публіцистичних творах Драгоманова М.П. помітне місце займали економічні проблеми. Так, реформу, проведену у Росії в 1861 р., він оцінював позитивно, вважав корисною для суспільства. В той же час підкреслював її антинародну спрямованість: реформа була проведена в інтересах самодержавства, капіталістів і поміщиків. Селяни позбавлялися землі, навіть тієї, "яка в них була" [11, с. 234]. Їм дісталася лише свобода, право продавати свою робочу силу, "йти в найми". Вчений правильно розумів так звану свободу найму, сміється над гаслом прихильників економічного лібералізму "laissez faire laissez passer". Тут мовиться про "вільний торг своєю працею, помужичому, без хитрої мови: "Хіба ж тебе хто силує найматись! Не вигідно, то не наймайсь, а як опухнеш з голоду, то вже твоє діло..." [11, с. 235].

Становище селянства Росії було важким. До феодальних форм експлуатації додавалися капіталістичні. Почало поширюватися лихварство, з'являються суборендарі, вини-

кають різні нові види визиску. Причину тяжкого економічного становища селянства вчений вбачає у суспільно-політичних відносинах і рішуче виступає проти тих вчених, які причину всього цього вбачають у пияцтві і ледарстві самих селян. Пияцтво, говорив Драгоманов М.П., є "...головним чином наслідком тих причин, які зумовлюють горе, злість і т.п."

У тяжкому становищі перебували і робітники. Михайло Петрович пропонує провести ряд заходів до його поліпшення. Це підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Радикальні зміни в становищі робітників і селян на краще пов'язував зі зміною суспільних відносин [20, 22].

Драгоманов М.П. не заперечував капіталістичного шляху розвитку. Вважав, що капіталізм прискорює розвиток продуктивних сил, сприяє технічному прогресу суспільства. Разом з тим відмічав і негативні риси капіталізму як, наприклад, кризи, безробіття, тривалий робочий день, низька заробітна плата та ін.

Вчений вважав, що "...сам народ український мусить впорядкувати свою долю як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство і державність" [3, с. 285]. Майбутнє країни пов'язував із громадіством. Його він розумів як таке суспільство, при якому заводи, фабрики, вироблена продукція будуть належати робітничим громадам, а земля та продукція сільського виробництва — сільським громадам. Перехід до нового виробництва, на думку Михайла Петровича, повинен здійснюватися еволюційним шляхом: створення асоціацій, спілок, різних виробничих товариств, самоврядних громад людей тощо [11, с. 235].

Першочергове завдання вбачав у завоюванні політичних свобод і здійсненні на їхній основі глибоких соціально-економічних перетворень. Був палким прихильником встановлення "безпанських і безначальницьких" порядків. Не відкидав учений можливості використання і революційних виступів, "без яких інколи не можна обійтись".

Теорія громадіства Драгоманова М.П. знайшла нині практичне втілення на теренах України. У містечках, селищах міського типу та селах створюються об'єднані територіальні громади, розвивається місцеве самоуправління. Використовуються всі можливості для покращання соціально-економічного і культурного становища кожної територіальної громади. Громада з кожним днем стає

комфортною для жителів і привабливою для гостей. Любов до рідного краю, до України служать запорукою успішної реалізації всіх добрих починань.

Михайло Петрович розумів, що існує безпосередній зв'язок між соціально-економічним становищем суспільства і освітою. "... зменшити своє горе народ міг би і тепер, якщо був би хоч просто письменний..., а коли б він був добре освічений наукою..., тоді б двох днів не піддержались би усі ті порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів" [2, с. 156].

Говорячи про проводирів (керівників) Драгоманов М.П. зазначав, що вони повинні оволодіти практичною людською мудрістю, "...убачати напрямку руху світового, його міру, закон і послужитися тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас" [8, с. 365]. Застерігав від "сліпоти проводирів": "При такій сліпоті людей, котрі хочуть бути нашими проводирами чи не пора сказати їм: покиньте претензію проводити, а перше доб'ється чому-небудь, щоб хоч знати, що то Рим, а що германці, що Віфілієм і т. д., коли про них схочете говорити. А далі покиньте алегорії і двозначні, а то й часто формальні слова, як національність, а кажіть просто і ясно: які політичні, соціальні й культурні ідеї й форми радите ви нам вибирати з тих, що ми бачимо на світі? Які конкретні роботи покажете ви нам у Галичині і Україні. Коли ж ви цього не можете вказати, то вчіть нас, по крайній мірі, засівати не алегоричні, а дійсні ниви та городи, то хоч буде на Україні більше жита та овочів. Тепер ви же сиплете одні слова, слова, слова пусті, а то й шкідливі" [6, с. 371].

Драгоманов М.П. критикував теорію російських народників про самотутній соціалізм. Не сприймав він вчення і про марксистський соціалізм. Заперечував теорію класової боротьби, соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Соціалізм для нього був справою далекого майбутнього і вважав його як ідею соціальної справедливості переважно в етичній площині. Ідеалом вважав таке демократичне суспільство, основу якого складають самоврядні общини і національно-політичні утворення. Прогресивним вважав все те, що сприяє утвердженню свободи та права в поєднанні з високими загальнолюдськими цінностями. Незважаючи на певний утопізм у розумінні окремих питань суспільного розвитку, Драгоманов М.П. був реалістом.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Драгоманов Михайло Петрович розробив вчення про народне господарство, поклавши в його основу звільнення народу самим народом. Важливою умовою успішного розвитку господарства вважав створення громад (общин), визначив комплекс умов, необхідних для їх роботи: організація спілок, асоціацій, товариств, кооперативів, самоуправління, вільна торгівля, грошовий обіг тощо.

Вчений визначив вимоги до проводирів (керівників, організаторів), їх науково-теоретичної та практичної підготовки, зокрема оволодіння економічними знаннями. Вважав корисним зробити переклади творів відомих європейських економістів. Це допомогло б народу краще зрозуміти причини тяжкого економічного становища та визначити кроки щодо його поліпшення.

Ідеї Драгоманова М.П. не втратили своєї актуальності і нині: оригінальні твердження використовуються дослідниками для подальшого розвитку економічної думки. Окремі положення громадівської теорії втілюються у життя при створенні об'єднаних територіальних громад, які забезпечують відчутне поліпшення життя народу та сприяють розбудові соборної, сильної і могутньої України.

Література:

1. Дзюба Т.І. Знакова постать в українській культурі (штрихи до наукової біографії Михайла Драгоманова). Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 157—165.
2. Довбня В.О. Філософсько-освітницькі погляди М.П. Драгоманова. Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 152—161.
3. Драгоманов М.П. Переднє слово до "Громади". 1878 р. Михайло Драгоманов. Вибране. К.: Либідь, 1991. С. 176—326.
4. Драгоманов М.П. Автобіографічні замітки. 22 березня (3 квітня) 1888 р. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1895 рр. К.: Наукова думка, 2001. С. 160—175.
5. Драгоманов М.П. Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п. Leon Sicher на кінці лютого 1889 р. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1895 рр. К.: Наукова думка, 2001. С. 177—183.
6. Драгоманов М.П. Сліпі поводири. Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. С. 368—381.

7. Драгоманов М.П. Мій задум. Схожий очерк історії цивілізації на Україні. Михайло Драгоманов. Вибране. К.: Либідь, 1991. С. 59—83.

8. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. С. 312—366.

9. Єфремов С.О. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. 487 с.

10. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. Перевод с фран. М.: Экономика, 1995. 383 с.

11. Корнійчук А.Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2004. 431 с.

12. Корнійчук А.Я. Соціально-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К.: Наукова думка, 1971. 263 с.

13. Корнійчук А.Я. Драгоманов М.П. (1841—1895 рр.). Економічна енциклопедія. У трьох т. Т. 1. К.: Видавничий центр "Академія"; Тернопіль: вид-во ТАНГ, 2000. С. 368-369.

14. Павлик М.І. Смерть і похорони М.П. Драгоманова. Нарід (Львів). 1895. № 12. С. 176—185.

15. Павлик М.І. Михайло Драгоманов і його воля в розвою України. Львів, 1907. 116 с.

16. Павлова О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). Чернівці: Вид-во "Місто", 2009. 304 с.

17. Павлова О.М., Павлов К.В. Торговельно-економічна політика Гетьмана Богдана Хмельницького. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2020. № 3 (23). С. 7—14.

18. Павлова О.М., Павлов К.В., Садовська І.Б., Шворак А.М., Вербова О.С. Економічні погляди Є.В. Храпливого. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2021. Том 6. № 3. С. 258—265.

19. Пчілка О.П. Спогади про Михайла Драгоманова. Україна. 1926. Кн. 2-3. С. 38—64.

20. Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В. Промисли Волинського Воєводства (друга половина XVI століття — середина XVII століття): монографія. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2023. 221 с.

21. Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В. Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні: монографія. Луцьк: видавництво "Терен", 2019. 292 с.

22. Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В. Економічні погляди та економічна політика гетьмана і. С. Мазепи. Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2021. № 2 (26). С. 6—15.

23. Франко І.Я. Доповідь на народному віче у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці Михайла Драгоманова. Михайло Драгоманов. 1841-1895 рр. Єго ювілей, смерть, автобіографія, спис творів. Злагодив і видав М. Павлик. Львів, 1895. С. 25—132.

References:

1. Dziuba, T.I. (2008), "Iconic figure in Ukrainian culture (strokes to the scientific biography of Mykhailo Drahomanov)", *Siverians'kyj litopys*, vol. 3, pp. 157—165.

2. Dovbnia, V.O. (2007), "Philosophical and educational views of M.P. Drahomanov", *Siverians'kyj litopys*, vol. 1, pp. 152—161.

3. Drahomanov, M.P. (1991), *Perednie slovo do "Hromady". 1878 r. Mykhajlo Drahomanov. Vybrane [Preface to "Community". 1878 Mykhailo Drahomanov. Selected]*, Lybid', Kyiv, Ukraine.

4. Drahomanov, M.P. (2001), *Avtobiohrafichni zamitky. 22 bereznia (3 kvitnia) 1888 r. Mykhajlo Drahomanov. Dokumenty i materialy. 1841-1895 rr. [Autobiographical notes. March 22 (April 3), 1888. Mykhailo Drahomanov. Documents and materials. 1841—1895]*, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

5. Drahomanov, M.P. (2001), *Dodatok do avtobiohrafichnoi zamitky, napysanoi dlia p. Leon Sicher na kintsi liutoho 1889 r. Mykhajlo Drahomanov. Dokumenty i materialy. 1841—1895 rr. [Addendum to the autobiographical note written for Mr. Leon Sicher at the end of February 1889 by Mykhailo Drahomanov. Documents and materials. 1841—1895]*, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

6. Drahomanov, M.P. (1970), *Slipi povodyri. Mykhajlo Drahomanov. Literaturno-publitsystychni pratsi [Blind guides. Mykhailo Drahomanov. Literary and journalistic works]*, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

7. Drahomanov, M.P. (1991), *Mij zadum. Skhozhij ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini. Mykhajlo Drahomanov. Vybrane [My idea. A similar outline of the history of civilization in Ukraine. Mykhailo Drahomanov. Selected]*, Lybid', Kyiv, Ukraine.

8. Drahomanov, M.P. (1970), *Chudats'ki dumky pro ukrains'ku natsional'nu spravu. Mykhajlo Drahomanov. Literaturno-publitsystychni pratsi [Strange thoughts about the Ukrainian national cause. Mykhailo Drahomanov. Literary-journalistic works]*, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

9. Yefremov, S.O. (1995), *Istoriia ukrains'koho pys'menstva [History of Ukrainian literature]*, Femina, Kyiv, Ukraine.

10. Zhid, Sh. and Rist, Sh. (1995), *Istoriia jekonomicheskikh uchenij* [History of economic scientists], Jekonomika, Moscow, Russia.

11. Kornijchuk, L.Ya. (2004), *Istoriia ekonomichnoi dumky Ukrainy* [History of economic thought of Ukraine], KNEU, Kyiv, Ukraine.

12. Kornijchuk, L.Ya. (1971), *Sotsial'no-ekonomichna dumka na Ukraini v 70-kh rokakh XX st.* [Socio-economic thought in Ukraine in the 70 of the 19th century], Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

13. Kornijchuk, L.Ya. (2000), *Drahomanov M.P. (1841—1895 rr.). Ekonomichna entsyklopediia* [Drahomanov M.P. (1841—1895). Economic encyclopedia], Vydavnychyj tsentr "Akademiia", Ternopil': vyd-vo TANH, Ternopil, Ukraine.

14. Pavlyk, M.I. (1895), "Death and funeral of M.P. Drahomanova", *Narid (L'viv)*. vol. 12, pp. 176—185.

15. Pavlyk, M.I. (1907), *Mykhajlo Drahomanov i ieho volia v rozvoiu Ukrainy* [Mykhailo Drahomanov and his will in the development of Ukraine], Lviv, Ukraine.

16. Pavlova, O.M. (2009), *Tovarne vyrobnytstvo i torhivlia v Ukraini (druha polovyna XVII — kinets' XVIII st.)* [Commodity production and trade in Ukraine (second half of the 17th — end of the 18th century)], Vyd-vo "Misto", Chernivtsi, Ukraine.

17. Pavlova, O.M. and Pavlov, K.V. (2020), "Trade and economic policy of Hetman Bohdan Khmelnytskyi", *Ekonomichnyj chasopys Skhidnoievropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, vol. 3 (23), pp. 7—14.

18. Pavlova, O.M., Pavlov, K.V., Sadovs'ka, I.B., Shvorak, A.M. and Verbova, O.S. (2021), "Economic views of E.V. Snoring", *Ukrains'kyj zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky*, vol. 6 (3), pp. 258—265.

19. Pchilka, O.P. (1926), "Memories of Mykhailo Drahomanov", *Ukraina*, vol. 2—3, pp. 38—64.

20. Strishenets', M.M., Pavlova, O.M. and Pavlov, K.V. (2023), *Promysly Volyns'koho Voievodstva (druha polovyna XVI stolittia — seredyna XVII stolittia)* [Industries of the Volyn Voivodeship (second half of the 16th century — mid-17th century)], FOP Mazhula Yu.M., Lutsk, Ukraine.

21. Strishenets', M.M., Pavlova, O.M. and Pavlov, K.V. (2019), *Proste tovarne vyrobnytstvo i zarodzhennia manufaktur v Ukraini* [Simple commodity production and the emergence of manufactories in Ukraine], Vydavnytstvo "Teren", Lutsk, Ukraine.

22. Strishenets', M.M., Pavlova, O.M. and Pavlov, K.V. (2021), "Economic views and economic policy of Hetman and S. Mazepy", *Ekonomichnyj chasopys Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, vol. 2 (26), pp. 6—15.

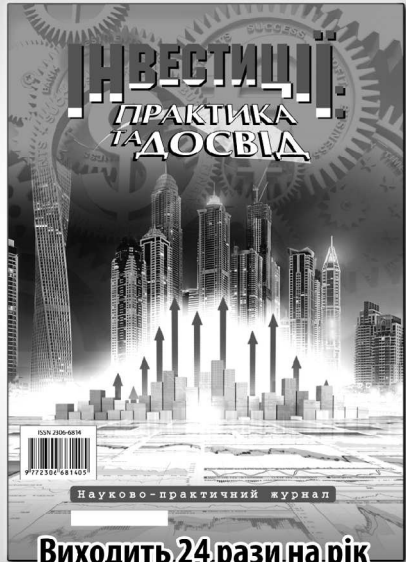
23. Franko, I.Ya. (1895), *Dopovid' na narodnomu viche u L'vovi z nahody 30-richchia literaturno-naukovoi pratsi Mykhajla Drahomanova. Mykhajlo Drahomanov. 1841-1895 rr. Yeho iuvilej, smert', avtobiohrafii, spys tvoriv* [Report at a public meeting in Lviv on the occasion of the 30th anniversary of Mykhailo Drahomanov's literary and scientific work. Mykhailo Drahomanov. 1841—1895. His anniversary, death, autobiography, list of works], *Zlahodyv i vydav M. Pavlyk*, Lviv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023 р.

ІНВЕСТИЦІЇ:

ПРАКТИКА ТА ДОСВІД

www.investplan.com.ua

Науково-практичний журнал

Виходить 24 рази на рік

Передплатний індекс: 23892

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292